

М. П. Брус

Івано-Франківськ

Історія голосних редукованих звуків

Брус М. П. Історія голосних редукованих звуків. У статті розкрито історію голосних редукованих звуків та їх вплив на становлення фонологічної й фонетичної систем української мови. Викладено факти, якими оперує історична фонологія для висвітлення еволюції редукованих звуків. І найбільше подано цінних спостережень та зауважень Ю. Шевельова щодо функціонування редукованих звуків на українському ґрунті. Відзначено, що в подальшому накопичені й нові факти з історії голосних редукованих звуків дадуть змогу цілісно й безкомпромісно представити і хронологізувати всі зумовлені їх занепадом фонологічні й фонетичні процеси української мови.

Ключові слова: давньоукраїнська мова, голосні редуковані звуки.

Брус М. П. История гласных редуцированных звуков. В статье раскрыта история гласных редуцированных звуков, их влияние на становление фонологической и фонетической систем украинского языка. Изложены факты из истории фонологии, существенные для раскрытия эволюции редуцированных звуков. В статье проанализированы ценные наблюдения и замечания Ю.Шевелева относительно функционирования редуцированных звуков в украинском языке. В дальнейшем собранные и новые факты о редуцированных звуках дадут возможность системно представить в хронологическом порядке все обусловленные их упадком фонологические и фонетические процессы украинского языка.

Ключевые слова: древнеукраинский язык, гласные редуцированные звуки.

Brus M. P. The history of the reduced vowels. The article reveals the history of the reduced vowels of Old Ukrainian and its influence on the development of phonological and phonetic systems of the Ukrainian language. The article presents the facts which historical phonology deals with for highlighting the evolution of the reduced sounds. The most valuable observations and remarks of Yu. Shevelyova concerning the functioning of reduced sounds in Ukrainian are cited in the article. It is pointed out that in future the accumulated and new facts from the history of reduced vowels will give an opportunity to completely and uncompromisingly present and chronologically order all the phonological and phonetic processes of the Ukrainian language caused by the decline of the sounds in question.

Key words: Old Ukrainian, reduced vowels.

Здобутками історичної фонології української мови на сьогодні є розкриття й обґрунтування різноманітних праслов'янських, спільносхіднослов'янських, власне українських фонологічних і звукових змін. Наукове опрацювання їх завдячує працям О. О. Потебні, П. Г. Житецького, О. І. Соболевського, О. О. Шахматова, А. Ю. Кримського, С. Й. Смаль-Стоцького, Л. А. Булаховського, М. Ф. Наконечного, В. І. Сімовича й інших учених [див. 12:55-68]. Та найбільшу шану складає творчим напрацюванням у галузі фонології Ю. Шевельову, що систематизували попередні досягнення, представили фонологічні явища в новому баченні, розширили тематику фонологічних студій, збагатили лінгвістику новими поглядами на фонологічні явища, охопили широкий діалектний матеріал, деталізовано розкрили фонологічні й фонетичні процеси дописемного й писемного періодів розвитку української мови [див. 12]. Складність і багатогранність фонологічних досліджень Ю. Шевельова, зосереджених в основних працях «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови», «Історична фонологія української мови», дали можливість науковцям віднести їх до найбільш повних, аргументованих, фундаментальних розвідок з історичної фонології української мови [див. 2:152-155; 5:62; 4:3-4; 10:735]. А відкриття та осягнення мовознавчого доробку Ю. Шевельова дали право вважати вченого патріархом фонології української мови (діаспорної й вітчизняної) і вченим-лінгвістом світової слави [див. 2:146-156; 5:60-63; 8:147-149; 9:4-5; 15:5], завдяки його плідній різноспрямованій діяльності на мовознавчій ниві [див. 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

Одними із важливих фонологічних явищ, розглянутих в багатьох лінгвістичних студіях, є виникнення, функціонування і занепад слов'янських звуків [ь], [ъ], оскільки такі процеси, особливо їх занепад, суттєво вплинули на формування фонологічної й фонетичної систем слов'янських мов. На сьогодні еволюція редукованих звуків глибоко й доступно

висвітлена, але постійно доповнюється новими фактами й розширює кругозір власного вивчення та наслідків занепаду голосних [ь], [ъ] у слов'янських мовах.

Історія слов'янських звуків [ь], [ъ] сягає індоєвропейської доби. Успадковані праслов'янською мовою спільноіндоєвропейські короткі звуки [i], [u] стали більш короткими в слов'янських мовах і змінилися на редуковані [ь], [ъ], проте в інших індоєвропейських мовах збереглися, напр.: *vidova > *vъdova > *вѣдова* (д.укр.), *vidhāvā* (д.інд.), *vidua* (лат.), *widuwo* (гот.); *snŭsa > *snъxa > *снѣха* (д.укр.), *nurus* (лат.), *snusā* (санскр.), *snur* (д.в.нім.) [див. 1:38-39; 3:100-101]. Перетворення [i], [u] на [ь], [ъ] не відбувалося лише в позиції перед та після [j] [див. 12:112]. Звуки [ь], [ъ] увійшли до голосних середнього підняття, але різних рядів ([ь] – до переднього, а [ъ] – до непереднього) і сприймалися на спільнослов'янському ґрунті як неоднакові за походженням – утворені з [i], [u] й постали замість [i], [u] в сполученнях [iŕ], [uŕ], [iI], [uI] з індоєвропейських [r], [I]. Після розпаду праслов'янської мовної єдності звуки [ь], [ъ] були успадковані слов'янськими діалектами і зокрема стали характерною ознакою спільного періоду розвитку східнослов'янських мов, залишаючись у них дуже короткими, редукованими, або звуками неповного творення, середньо-високого підняття, у позиції після м'яких приголосних ([ь]) або твердих приголосних звуків ([ъ]) [див. 3:128-129, 135-138]. На думку Ю. Шевельова, виникнення [ь], [ъ] припало на IXст., а місцем їх поширення були території східнослов'янських діалектів та деяких південнослов'янських, проте всі слов'янські мови поступово втратили редуковані [ь], [ъ] [див. 12:112-113]. У цілому ж можна говорити про формування та функціонування редукованих звуків [ь], [ъ] в додержавний період розвитку української мови, що стали репрезентантами слов'янських фонем /ь/, /ъ/ і забезпечували дію закону відкритого складу, започаткованого у спільнослов'янський період, оскільки разом з іншими голосними звуками відкривали склади у словах. А точне встановлення періодів постання, функціонування й занепаду редукованих звуків на українському ґрунті – це завдання майбутніх фонологічних студій.

Редуковані звуки [ь], [ъ] перейшли у спадок і писемній давньоукраїнській мові та виступали в ній реалізаторами фонем /ь/, /ъ/, але як короткі голосні звуки почали швидко занепадати й зовсім вийшли з ужитку, що призвело до звуження вокалічної системи давньоукраїнської мови. Передумовами занепаду редукованих було збільшення кількості приголосних фонем, а наслідками – зменшення кількості голосних фонем, частоти їх вживання в мові та численна кількість різних фонетичних явищ [див. 12:332-334].

У давньоукраїнській мові, як і в додержавний період, редуковані [ь], [ъ] характеризувалися неоднаковою звучністю, тому відповідно до сили й тривалості звучання вчені розрізняли сильні й слабкі позиції редукованих [ь], [ъ]. Сильними голосні [ь], [ъ] виступали в позиції перед складом зі слабким редукованим (*рѣть, мѣхъ, дѣнь, пѣнь* тощо), перед сонорними [р], [л], якщо після них стояв приголосний (*вѣлна, гѣрѣъ, шѣлкѣ, зѣрно* тощо), у складі під наголосом (*сѣхнути, тѣща, чѣсть, рѣжѣ* тощо). У цих позиціях [ь], [ъ] змінювалися на звуки повного творення [е], [о] (*сѣнь > сон, вѣрба > верба* тощо). Слабкими для редукованих [ь], [ъ] були позиції в абсолютному кінці слова (*дочѣ, сѣнь, печѣ, столѣ* тощо), перед складом з голосним повного творення (*дѣва, сѣто, кѣнижѣка, правѣда* тощо), перед складом із сильним редукованим (*шѣвьць, сѣньмѣ, дѣньмѣ* тощо). У таких позиціях голосні [ь], [ъ] занепадали (*лѣдѣ > лід, рѣчька > річка, жѣньць > жнець* тощо). Таким чином, українська мова цілком втратила редуковані [ь], [ъ]. Слабкі [ь], [ъ] зовсім зникли, а сильні вокалізувалися й перетворилися в голосні повного творення [е], [о], охопивши поступово всі давні позиції звуків [ь], [ъ] та різні говори української мови [див. 6:87-94; 7:172-177; 12:308-335].

У цілому процеси занепаду слабких редукованих [ь], [ъ] і переходу сильних звуків [ь], [ъ] в [е], [о] характеризувалися послідовністю, тривалістю в давньоукраїнській мові й охоплювали приблизно XI-XIIст., разом з тим, вокалізація сильних [ь], [ъ] була дещо пізнішою в часі, підготовлена спочатку факультативністю, а потім і занепадом слабких [ь], [ъ] [див. 3:177-178; 12:334-335]. Давні українські пам'ятки фіксували значну кількість слів з відображенням вказаних явищ, напр.: *дѣнь, оѣць* (СП, к, кг), *камень, лѣсть* (ГВЛ, 84) і *дни,*

отна (СПІ, *ѣ, ѣѣ*), *правда, княгини* (ИЛ, 517, 522). А відсутність редукованих звуків у словах стала свідченням того, що процес занепаду голосних [ь], [ѣ] набув активного, масштабного й незворотного характеру в давньоукраїнській мові, напр.: *кто, отець, братню, гривенъ, княжъ, все, отложишиа, вервь, всакыѣ* (ПР, 347).

Занепаду піддавалися спочатку слабкі редуковані, які ніколи не чергувалися із сильними (*кѣназь, вдова*), а пізніше зникали й інші редуковані в різних позиціях (*ночь, душно*). Траплялися й незначні відхилення від цього явища, що зумовлювалися впливом аналогії. Так, відповідно до слів *льбъ, рѣтъ, мѣхъ* (*лоб, рот, мох*) звук [о] розвинувся і в словах *льба, рѣта, мѣха* (*лоба, рота, моху*). Однак після занепаду редукованих [ь], [ѣ] українські писемні пам'ятки ще довгий час відображали написання літер ь, ѣ в середині і в кінці слів, але [ь], [ѣ] тоді не мали уже ніякого звукового значення. Занепад редукованих і порушення традиції їх вживання виражалися в пропуску [ь], [ѣ] незалежно від їх позиції, у появі [ь], [ѣ] там, де їх раніше не було, у зміні сильних [ь], [ѣ] на [е], [о], у втраті вимови слабких і злитті вимови секундарних [е], [о] з вимовою етимологічних [е], [о] [див. 3:178-180]. Пам'ятки української мови відображали довільне вживання літер ь, ѣ після занепаду редукованих, але найчастіше фіксували одні й ті ж слова зі збереженням і втратою редукованих або зі сплутуванням голосних повного творення з голосними неповного творення, напр.: *вси, все* (ЄЄ, 1 зв.), *члвчьскаго, члвчскыи* (ЄЄ, 3, 3 зв.), *никѣто, никто* (ЄЄ, 3 зв.), *оучьникъ, оученика* (ЄЄ, 2 зв.), *тѣбе, тебе* (ЄЄ, 3 зв.).

Специфічними особливостями в давньоукраїнській мові відзначалися занепад та вокалізація редукованих [ь], [ѣ] перед і після сонорних [р], [л]. Позиція голосних [ь], [ѣ] перед [р], [л], коли після [р], [л] розміщувався склад з голосним повного творення, була сильною, тому в цій позиції звуки [ь], [ѣ] розвинулися в [е], [о], напр.: *тѣргы > торги, вѣршина > вершина* [див. 12:366-367]. Якщо ж сполучення [ьл], [ѣл], [ьр], [ѣр] стояли перед приголосними з редукованими [ь], [ѣ], то із занепадом останніх для компенсації довготи після цих сполучень могли виникати голосні [е], [о], аналогічні попереднім, напр.: *тѣлкѣ > толок, тѣрнѣ > терен*. Таким чином, утворювалися звукосполучення *ере, еле, оро, оло*, що отримали в наукових дослідженнях назву "друге повноголосся" [див. 3:181-184; 7:192-196; 12:368-376]. Явище другого повноголосся рідко фіксували пам'ятки давньоукраїнської мови, напр.: *молонья* (ЛЛ, 45). На сучасному етапі воно відобразилося в декількох українських словах (*терен, толок, зерен* тощо), а найбільшою мірою, порівняно зі всіма східнослов'янськими мовами, представлено в російській (*веревка, золівка, бестолочь, тереть* тощо).

Після сонорних [р], [л] редуковані [ь], [ѣ] в сильній позиції змінилися на [е], [о], що відобразили й найбільш давні писемні пам'ятки, але не послідовно, напр.: *кровь* (СПІ, *лг*), *крестъ* (ГВЛ, 83) і *хръстьяноу, кръвь* (ИЗб 1076, 151, 219). Така зміна стала характерною рисою усіх східнослов'янських мов, напр.: *глотка* (укр., рос., білор.). Натомість у слабкій позиції звуки [ь], [ѣ] після [р], [л] дали різні рефлекси на східнослов'янському ґрунті – у російських говорах переважно [е], [о], як і сильні [ь], [ѣ] (*тревожити, дрожати*), в українських – [и] (*тривожити, дрижати*), а в білоруських – [ы] (*трывожити, дрыжати*) [див. 7:196-202]. Звук [и] після [р], [л] подекуди фіксували й давньоукраїнські пам'ятки, напр.: *христیانомъ* (ГВЛ, 105), *гримлють* (СПІ, *ѣл*). За припущенням учених, сполуки [ри], [ли] поширювалися зі сходу України по всій її території [див. 12:592]. Написання деяких слів з іншими рефлексами [ль], [рь], [лѣ], [рѣ] в сучасній українській мові зумовлене переважно впливом спількореневих слів або форм слова, напр.: *блѣха, сльѣза, хрестѣ* відповідно до *блѣх, сльѣзи, хрѣст* [див. 3:185-187; 12:594-598]. Загалом сонорні [р], [л], а також [м], [н], як засвідчують наукові дослідження, у порівнянні з іншими приголосними, майже не зазнавали спрощення, тому перед ними чи після них здебільшого появлялися голосні звуки [див. 12:463-478]. Цей процес, розпочатий наприкінці давньоукраїнської доби, набув далі регулярного характеру, що зумовлювалося дією тенденції до повного усунення складів з двома верхів'ями звучності [див. 12:585-603].

У деяких словах занепад редукованих після сонорних призводив до виникнення приставних звуків перед сонорними, здебільшого [i], [o], напр.: *мьгла* > *імла*, *рѣжа* > *іржа*, *Вѣручи* > *Овруч* [див. 7:181-186]. Крім того, приставний [i] міг появлятися й перед іншими приголосними із занепадом після них редукованих (перед *к*, *с*, *ш*). Однак пам'ятки давньоукраїнської мови рідко фіксували слова з такими змінами й непослідовно, напр.: *Илва* (ГЄ 1283, 133), *Лѣто* (ПВЛ, 112), *Рѣша* (ПВЛ, 112) [див. 3:198-200].

Редукований [ъ] піддавався зміні в позиції перед голосним [i] на стику слів. У кінці прийменників та префіксів перед [i] редукований [ъ] був сильним, але внаслідок взаємодії зі звуком [i] уподібнювався до нього. Разом з тим, артикуляція [i] розвивалася в напрямі до вимови голосних непереднього ряду і зближувалася з артикуляцією звука [ы], напр.: *съискати* > *сыскати*. Така зміна була засвідчена давніми писемними пам'ятками, напр.: *в ыстобцѣ* (ИЛ, 186), *в ынѣ законѣ* (ЛЛ, 72), і успадкована з різними наслідками всіма східнослов'янськими мовами [див. 3:190-191].

Як відомо, давні короткі звуки [i], [y] не переходили в [ъ], [ь] перед і після [j], але в деяких випадках (на стику морфем, слів) запроваджувалися [ъ], [ь] перед і після [j] та підлягали загальним правилам занепаду й вокалізації, хоч і виявляли певні особливості [див. 12:345-346]. У давньоукраїнській мові слабкі звуки [ъ], [ь] занепали перед [j], напр.: **rĭji* > *пью* > *п'ю*, **žitĭje* > *житьк* > *життя* (прикладів зі слабким редукованим [ъ] перед [j] в давньоукраїнській мові не засвідчено), а сильні [ъ], [ь] вокалізувалися й змінилися в [и], [ы], напр.: **sinĭjъ* > **sinĭi* > *синиш* > *синій*, **bĕlyjъ* > **bĕlyi* > *бѣлыш* > *білий* [див. 3:188; 7:202-206]. Звуки [и], [ы], що утворилися з [ъ], [ь] перед [й], називалися редукованими, а звуки [ъ], [ь], з яких виникли такі [и], [ы], – напруженими. Однак голосні [и], [ы] з [ъ], [ь] були коротшими від давніх [и], [ы]. Пізніше редуковані [и], [ы] змінилися на звичайні звуки [и], [ы], що злилися в одному [и], напр.: *новъи* > *новыи* > *новий*, *горячъи* > *горячиш* > *гарячий*. Прикметники м'якої групи також зазнали зміни редукованого [и] ([i]) на сучасне [и] в закінченнях (*синий*, *давний* тощо), однак під впливом орфографії вони пишуться з *i*. А в іменниках третьої відміни на давньоукраїнському ґрунті редукований [и] мав два рефлeksi (*печъи* > *печиш* > *печей* і *печій*), але закономірна зміна давнього [и] ([i]) на сучасне [и] поширилася лише в південно-західному наріччі української мови (*вістий*, *доповідий* тощо), а в інших регіонах і в сучасній українській літературній мові замість [и] вживається [е] (*вістей*, *доповідей* тощо). На давньоукраїнському ґрунті редукований [ъ] вживався і після [й], напр.: *бои* (*бойь*), *воиско* (*войьско*). Із занепадом редукованих він зникав у слабкій позиції, а в сильній перетворювався на голосний [е], напр.: *бойьцѣа* – *бійця*, *яйьцѣа* – *яйця*, *бойьць* – *боєць*, *яйьць* – *яєць* [див. 3:187-190; 7:202-206; 12:345-364].

У цілому з долею редукованих звуків [ъ], [ь] пов'язана більша частина фонологічних і фонетичних змін давньоукраїнської мови. Із занепадом їх перестав діяти закон відкритого складу, крім відкритих складів виникли й закриті склади, скоротилася кількість складів у словах, голосні й приголосні звуки піддалися різноманітним фонетичним змінам. Такі процеси мали регулярний, всеохопний і поступовий характер та дали різні результати, що відобразилися і в сучасній українській літературній мові [див. 1:86-92; 3:192-228; 12:388-423, 429-437].

Самі голосні редуковані звуки [ъ], [ь] залишилися в минулому і сучасній українській літературній мові не відомі, але пізнання процесів виникнення, функціонування й занепаду їх необхідне для української лінгвістичної науки. Розкриття їх є важливим, оскільки проливає світло на становлення фонологічної й фонетичної систем української мови і залишається актуальним, бо при встановленні нових писемних, діалектних, міжмовних та інших фактів з історії редукованих [ъ], [ь] стають можливими комплексна, виважена оцінка і хронологія всіх мовних явищ, викликаних занепадом редукованих голосних звуків в українській мові.

Література

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Наукова думка, 1966. – 596 с.

2. Гриценко П. Професор Юрій Шевельов. (Штрихи до портрета видатного мовознавця) // Київська старовина. – 1998. – № 6 (324). – С. 46-158.
3. Історія української мови. Фонетика / Ред. колег.: В.В.Німчук (відпов. ред.), М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський. – К.: Наукова думка, 1979. – 368 с.
4. Масенко Л. Свято мовознавства // Українська мова та література. – 2003. – № 18. – С. 3-4.
5. Масенко Л. Юрій Шевельов – видатний український мовознавець // Дивослово. – 2003. – № 1. – С. 60-63.
6. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Из-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с.
7. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови (історико-фонетичний нарис). Монографія. – К.: Наукова думка, 1988. – 280 с.
8. Присяжний М. Спроба прилюдної реабілітації // Дзвін. – 1990. – № 9. – С. 147-149.
9. Соловей О. За глухою стіною // Українська мова та література. – 2003. – № 18. – С. 4-5.
10. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та інші. – К.: «Укр. енцикл.», 2000. – С. 735-736.
11. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.
12. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
13. Шевельов Ю. Під тінню совиних крил // Урок української. – 2008. – № 5-6. – С. 11-13.
14. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 132 с.
15. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Чернівці: «Рута», 1998. – 208 с.
16. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 191-205.
17. Shevelov G. Y. A Prehistory of Slavic: The Historical Fonology of Common Slavic. – New York: Columbia University Press, 1965.
18. Šerech Yury. Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den slavischen Sprachen. – Lund, 1952. – 171 s.

Список умовних скорочень

- ГВЛ – Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 400с.
- ГЄ 1283– Галицьке Євангеліє 1283 р.
- ЄЄ – Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. – К.: КСУ, 2001. – 320 с.
- Изб 1076 – Изборник 1076 года / Издание подготовили В.С.Гольщенко, В.Ф.Дубровина, В.Г.Демьянов, Г.Ф.Нефедов. – М.: Наука, 1965. – 1094 с.
- ИЛ – Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М.: “Языки русской культуры”, 1998. – 648 с.
- ЛЛ – Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М.: “Языки русской культуры”, 1997. – 496с.
- ПВЛ – Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. Текст и перевод / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – С. 405 с.
- ПР – Правда русская / Под ред. акад. Б.Д. Грекова. – М.; Л.: Институт истории АН СССР, 1940. – Т.1. – 460 с.
- СПШ – Слово о плъку Игоревѣ, Игорѣ сына Святъслава, внука Ольгова / Підготовка давньоруського тексту і примітки В.В.Німчука. – К.: Дніпро, 1982. – 78с.

Див.: **Брус М. П.** Історія голосних редукованих звуків / М. П. Брус // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 854. Серія “Філологія”. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 57. – С. 80–84.